

Hipolit Novomeški in njegov rokopisni trijezični slovar

Kapucin o. Hipolit Novomeški (rojen kot Janez Adam Geiger v Novem mestu leta 1667, umrl v Kranju 28. aprila 1722) velja za osrednjega slovenskega slovstvenega in kulturnega delavca v drugem desetletju 18. stoletja. Zanimanje za slovenski jezik v knjigi so mu vzbudili spisi Matije Kastelca in pridige Janeza Svetokriškega. Poleg različnih verskih besedil (nova priredba lekcionarja *Evangelia inu Lystuvi* (1715, 21730), prvi natisnjeni slovenski prevod Kempčanove *Hoje za Kristusom* z naslovom *Bukvice od slejda inu navuka Kristusa našiga izveličerja* (1719)) se je v zgodovino slovenskega jezikoslovja zapisal predvsem kot slovaropisec, avtor najboljšejšega trijezičnega slovarja *Dictionarium trilingue ex tribus nobilissimis Europæ linguis compositum, in anteriori parte latino-germanico-sclavonicum, in posteriori parte germanico-sclavonico-latinum* [...] Calamo, et opera R. P. HIPPOLYTY, Rudolphwertenfis, Ordinis Minorum Capuccinorum Provinciae, Styriæ Concionatoris, et quondam SS. Theologiae Lectoris concinnatum (1711–1712). Zanj se je odločil zaradi težav, ki jih je pri pripravi pridižnih in drugih verskih besedil v slovenščini zanj in tedanje duhovnike povzročalo iskanje ustreznih slovenskih izrazov, ali kot se je izrazil v uvodu, »na korist sebi in mladim redovnikom, kateri v jezikoslovnem neznanju potratijo več časa za besedo nego za stvar«.

Hipolit je slovar za tisk pripravil v dveh delih: latinsko-nemško-slovenski del je bil končan do marca 1711, nemško-slovensko-latinski del pa aprila 1712. Slovarju je pridružil tudi sedem dodatkov: seznam domačih krajev, abecedne sezname rastlinskih imen itd. Med njimi je najboljšejši prevod latinsko-nemškega besedila *Orbis pictus* po delu Jana Aмоса Komenskega.

Od slovarja je bila natisnjena naslovnica in začetek črke A z latinskim ter črke B z nemškim izhodiščem, nato pa se je tisk ustavil. Ko je Hipolit svojemu delu želel dodati kratko slovnico za sklanjatve in spregatve, ga je namreč tiskar J. Mayr seznanil z Bohoričevo slovnico in Hipolit se je odločil po njej usklajevati črkopis slovenskih ustreznic. Ker je delo po črki E opustil (predelani rokopis od črke A do E hrani NUK, Ms 352) in namesto tega pripravil priredbo prve slovenske slovnice z naslovom *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica* (1715), se natis ni nadaljeval.

Nastajanje obrnjenega spletnega slovarja

Gradivo

Listkovno kartoteko obrnjenega Hipolitovega slovarja s slovenskimi izhodiščnimi besedami (iztočnicami) ter z latinskimi in nemškimi ustreznicami je v sedemdesetih letih 20. stoletja pripravil dolgoletni zunanji sodelavec SAZU Jože Stabej (1896–1980).¹ Obsega 104 kartotečne škatle s po približno 3000 listki formata A6, skupno število slovenskih besed je okrog 324.000. Kartoteko hrani Sekcija za zgodovino slovenskega jezika ISJFR ZRC SAZU. Leta 2021 je bila listkovna kartoteka digitalizirana, in sicer v okviru projekta *Razvoj*

¹ Jože Stabej je v skoraj tridesetih letih delovanja (od leta 1952) kot zunanji strokovni sodelavec Inštituta za slovenski jezik izpisal (oziroma vodil izpisovanje in pregledal) približno 1.200.000 kartotečnih listkov iz starejših besedil, predvsem rokopisnih slovarjev. O starejših slovenskih slovarjih je izdal različne razprave in članke, pa tudi več monografskih publikacij, med njimi dve slovarski preobmitvi: *Slowenisch-lateinisches-deutsches (zum Teil) Wörterbuch der Grammatik von Adam Bohorič. (Adam Bohorič. Arcticae horulae. Die erste Grammatik der slowenischen Sprache. Wittenberg 1584. II. Teil: Untersuchungen. München 1971, str. 144–206), in Slovensko-latinsko-nemški slovar, narejen po Megiserjevem Thefaurusu Polyglottusu iz leta 1603 (Slovenska*

slovenščine v digitalnem okolju, ki ga financirata Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in Evropska unija. Posnetki kartotečnih listkov so bili združeni v 3633 pdf-dokumentov, ki vsebujejo povprečno okoli 60 posnetkov, pri geslih z veliko izpričanimi pojavitvami tudi do 200 ali izjemoma več.

Geslovník

Geslovník za spletni slovar so leta 2022 v okviru projekta *Dostopni slovarji, dostopni posnetki, dostopna slovenščina*, ki ga sofinancira Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, na podlagi skeniranega gradiva in listkovne kartoteke pripravili sodelavci Sekcije za zgodovino slovenskega jezika ISJFR ZRC SAZU. Abecedni popis iztočnic, ki je poleg Stabejeve iztočnice vključeval tudi njene realizacije v besedilu, so pripravili Alenka Jelovšek (A–B, T–Ž), Eva Trivunović (C–J), Andreja Legan Ravnika (K–N), Metod Čepar (O–P) in Mitja Trojar (R–Š).

Popisane Stabejeve iztočnice so bile nato pregledane in prilagojene tako, da glasovno in besedotvorno bolj zanesljivo predstavljajo Hipolitov jezik (Stabej se je namreč pri oblikovanju iztočnic naslanjal na Pleteršnikov slovar, zato so bile nastavljene iztočnice pogosto precej oddaljene od realnega stanja v Hipolitovem slovarju). Izvirne Stabejeve oblike iztočnic so bile v teh primerih spremenjene v t. i. povezane iztočnice, ki v izpisu slovarskega sestavka niso prikazane, vnesene pa so v njegovo globinsko strukturo in omogočajo iskanje. S tem je bila zagotovljena tudi povezljivost Hipolitovega in Pleteršnikovega slovarja na portalu Fran. Usklajevanje geslovníka je opravila Alenka Jelovšek ob strokovni podpori Andreje Legan Ravnika in Metoda Čeparja. V skladu z usklajenim geslovníkom so bile opravljene tudi potrebne spremembe v gradivu (združevanje iztočnic, razvrščanje nepravilno uvrščenih iztočnic), ki sta jih izvedli Alenka Jelovšek in študentka Maruša Žibred.

Pripravljeni geslovník je v format XML, primeren za objavo na spletni strani, pretvoril Janoš Ježovnik (s sodelovanjem Alenke Jelovšek), podobo geselskega članka pa je oblikovala Duša Divjak Race.

Opis spletnega obrnjenega slovarja

V spletnem obrnjenem listkovnem slovensko-latinsko-nemškem slovarju so prikazane vse občnoimenske slovenske besede iz Hipolitovega slovarja, ki se v izvirniku pojavljajo kot ustreznice ali kot del opisa. Pridobljene so bile s popolnim obrnjenim izpisom izvirnika. Iz geslovníka so bile izločene lastnoimenske iztočnice, ki zaradi specifičnosti zahtevajo posebno obravnavo in drugačna načela posodobitve.

Zgradba gesla

Vsa gesla sestavljajo iztočnica, besednovrstna oznaka in gradivski del. Neobvezne sestavine gesla so različice iztočnice, pojasnjevalni razdelek in vodilke.

Geselska iztočnica je navedena v izhodiščni obliki, npr. samostalnik v imenovalniku, glagol v nedoločniku itd. Prečrkovana je v gajico in deloma glasovno posodobljena: s sodobnimi glasovnimi odrazi so zamenjani Hipolitovi dolenski narečni refleksi in rezultati moderne vokalne redukcije, ohranjene pa so nekatere, zlasti besedotvorne značilnosti, ki se razlikujejo od sodobnega jezika (npr. medponsko obrazilo *-a-* pri zloženkah, pripona *-vec* itd.). Da se olajša iskanje po spletnem slovarju in zagotovi povezljivost z drugimi slovarji na spletnem portalu Fran, so bile v globinsko xml-strukturo dodane tudi t. i. povezane iztočnice s popolnoma posodobljenimi oblikami ali oblikami, izpričanimi v drugih zgodovinskih slovarjih na Franu (npr. za **bravec** tudi sodobno *bralec*, za **lepaglasen** tudi Pleteršnikov *lepoglasen*), ki v samem geslu niso prikazane, a zagotavljajo, da se bo uporabniku prikazal ustrezen rezultat iskanja v Hipolitovem slovarju, tudi če išče po sodobnejši obliki besede.

akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. Dela 32. Ljubljana 1977, 240 str.). Po njegovi smrti je leta 1997 izšel tudi *Slovensko-latinski slovar: po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1680-1710)* (Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC. Slovarji. Ljubljana 1997, 599 str.), ki so ga za objavo pripravili Franc Jakopin, France Novak, Stane Suhadolnik in Majda Merše. Od leta 2014 je elektronska različica slovarja dostopna tudi na slovarskem spletnem portalu Fran (www.fran.si).

Slovarska gesla nimajo podiztočnic: deležniki/deležja, prislovi in konverzni samostalniki so geselsko osamosvojeni. Homonimi so označeni z nadpisanimi številkami.

Ker gre za prvi slovenski zgodovinski slovar, ki ne temelji na predhodni (ali sočasni) knjižni izdaji, so bile pod isto iztočnico združene tudi nekatere besedotvorne različice (npr. oblike z variantnima priponama *-ar* in *-er*), ki so navedene v oklepaju kot različice iztočnice, kar uporabniku poenostavlja vpogled v raznolikost Hipolitovega jezika.

V razdelku **različice iztočnice** so poleg besedotvornih različic prikazane tudi nekatere izgovorne, redkeje pisne posebnosti iztočnic.

Med izgovornimi posebnostmi so prikazani zlasti pojavi moderne vokalne redukcije (delni ali popolni upad samoglasnikov, nadomestni vrinjeni polglasnik (npr. v predponi *pri* > *per*), ki je zapisan z *e*, prilikovanje po zvonečnosti ipd.). Tipični doljenjski narečni odrazi (razvoj dolgega padajočega naglašenege *o* in izglasnega *-o* v *u*, odraza *ej* in *i* za jat) v različicah iztočnice niso prikazani. Prav tako se ne prikazujejo različni odrazi palatalnih *l* in *ń*.

Od pisnih posebnosti so kot različice iztočnice prikazani variantni zapisi skupaj in narazen. Negotova rekonstrukcija besede, ki večinoma izhaja iz upoštevanja bodisi slovenske bodisi nemške pravopisne norme (zlasti zapisi <sp>, <st>, tudi <sk> in <ej>, ki imajo lahko izgovorno realizacijo v skladu s pravili slovenskega ali nemškega zapisovanja glasov), je označena z znakom °.

Različice iztočnice so razvrščene po abecednem vrstnem redu in ne po pogostosti rabe. Prikazane so tudi v posebnih **kazalčnih geslih**, ki uporabnika s povezavo usmerjajo na ustrezni slovarski sestavek.

Iztočničnemu delu sledi neokrajšano navedena **besednovrstna opredelitev**, ki je v skladu z današnjim pojmovanjem besednih vrst (izjema je le deležje, ki se ga v številnih Hipolitovih geslih zaradi slovarske oblike ne da ločiti od deležnika; zaradi enotnosti so bila tako tudi deležja uvrščena pod oznako *deležnik*). Pri samostalnikih je dodan podatek o spolu, označeni so tudi samomnožinski samostalniki. Kadar spol ni določljiv (zlasti pri tujkah, prevzetih iz latinščine brez prilagoditve slovenskemu jezikovnemu sistemu), je to označeno z vprašajem.

Pri nekaterih geslih, zlasti homonimnih ali za sodobnega uporabnika težje razumljivih, besednovrstni opredelitvi sledi **pojasnjevalni razdelek**, ki natančneje določa ali razdvoumlja iztočnico. V tem razdelku so lahko navedeni bodisi usmerjevalni naglas besede (*Naglas*), njena podstavna beseda (*Besedotvorje*), odvisna oblika (*Pregibanje*) ali kratka pomenska opredelitev s sopomenko (*Pomen*).

Gradivski del gesla predstavljajo povezave na pdf-dokumente s posnetki Stabejevih izpisov. Ker pdf-dokumenti praviloma združujejo okoli 60 posnetkov, so pri iztočnicah z manj pojavitvami v istem dokumentu prikazane različne iztočnice, pri iztočnicah z veliko pojavitvami pa so dodane povezave na več ustreznih pdf-dokumentov.

Nekatera gesla zaključuje razdelek **Primerjaj** z vodilkami, ki obojestransko povezujejo glagole z ustreznimi deležniki/deležji ter pridevnike oziroma deležnike s prislovi, ki so izpeljani iz njih.

Uvodno besedilo pripravila: Alenka Jelovšek

- Kozma Ahačič, *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012 (Zbirka Linguistica et philologica 28).
- Kozma Ahačič, Hipolit Novomeški in leto 1713: med nenatisnjenim slovarjem (1711) in prirejanjem Bohoričeve slovnice (1715), [Leto 1713 in njegovi odmevi v slovenskem prostoru](#), ur. Miha Preinfalk, Ljubljana: SD18 – Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Inštitut za literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2015.
- Karel Bačer, [Gaiger, Janez Adam. \(1667–1722\)](#), *Obrazi slovenskih pokrajin*, Mestna knjižnica Kranj, 2020.
- Anton Bajec, *Besedotvorje slovenskega jezika: II. Izpeljava slovenskih pridevnikov, III. Zloženke*, Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, DZS, 1952.
- Metod Benedik, Kapucini v Novem mestu, *Zgodovinski časopis* 48.2 (1994), 195–216.
- Francè Kidrič (ur.), Hipolit (1667–1722), v: [Slovenska biografija](#), Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Izvirna objava v: *Slovenski bijografski leksikon*, 3. zv. *Hintner - Kocen*. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 1928.
- Anton Breznik, Slovenski slovarji, *Razprave znanstvenega društva za humanistične vede* 3 (1926), 110–174.
- Alenka Jelovšek, [Samostalniške tvorjenke in določanje iztočnic v obrnjenem Hipolitovem slovarju](#), *Jezikoslovni zapiski* 29.2 (2022), 205–216.
- Andreja Legan Ravnikar, [Besedotvorje v rokopisnem Hipolitovem slovarju \(1711–1712\): slovarsko izročilo in novosti](#), *Jezikoslovni zapiski* 28.2 (2022), 185–204.
- Majda Merše – France Novak, Predgovor, v: Jože Stabej, *Slovensko-latinski slovar: po: Matija Kastelec – Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1680–1710)*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1997, 4–8.
- Irena Orel, [Leksika Hipolitovega slovenskega prevoda Orbis pictus \(1712\) primerjalno s kasnejšimi delnimi slovenskimi prevodi](#), *Jezikoslovni zapiski* 28.2 (2022), 171–183.
- Martina Orožen, *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (Od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1996.
- Fran Ramovš, *Historična gramatika slovenskega jezika II: Konzonantizem*, Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1924.
- Fran Ramovš, *Morfologija slovenskega jezika*, skripta, prirejena po predavanjih Fr. Ramovša v l. 1947/48, 1948/49, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1952.
- Fran Ramovš, *Zbrano delo 1*, ur. Tine Logar in Jakob Rigler, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik, 1971 (Dela 23/1. Razred za filološke in literarne vede).
- Fran Ramovš, *Zbrano delo 2: Razprave in članki*, ur. Jože Toporišič, stvarno, imensko in besedno kazalo Irena Orel, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1997 (Dela 23/2. Razred za filološke in literarne vede).
- Marko Snoj, Predgovor, [Slovar Pohlinovega jezika: na osnovi njegovih jezikoslovnih del](#). Ljubljana: Založba ZRC, 2020.
- Irena Stramljič Breznik, *Tvorjenke slovenskega jezika med slovarjem in besedilom*, Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, 2010 (Mednarodna knjižna zbirka Zora 71).
- Matej Šekli, [Analoški procesi nastajanja drugotnih vzorcev zlaganja v pozni praslovanščini](#), *Slavistična revija* 61.2 (2013), 343–36.
- Ada Vidovič Muha, *Iz zgodovine slovenskega besedotvorja*, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.